

ТА ВИКРЕШЕМО ВОГНЮ, ТА ПОКУРИМО ЛЮЛЬКИ...

З давніх-давен запорозьке козацтво було та й досі залишається однією з найяскравіших сторінок історії українського народу. Люди вірили у невичерпну силу козачу, і відважні лицарі ставали їхніми героями. Їх оспівували в історичних піснях і думах, втілювали в надлюдські образи в легендах та переказах.

В усі часи січове товариство було своєрідним військовим формуванням, яке вимагало від своїх членів особливої дисципліни та самопосвяти. Але був козакам і спочинок. «Вони оце б'ють-б'ють ляхів або турків, а потім як загуляють, – говорить в одному з переказів, записаних істориком Дмитром Яворницьким на Катеринославщині (у межах колишніх Запорозьких Вольностей), – так неділі дві або три бенкетують. Горілка була дешева, так вони ту горілку, мед (вид хмільного напою – авт.), пиво, як воду, тягнуть. Танцюють, музики водять, у карти грають». У вільний від походів та буденних військових справ час запорозькі козаки, зі слів того ж Д. Яворницького, любили, лежачи на животах, потеревенити, послухати розповіді інших, тримаючи при цьому в зубах коротенькі люлечки, так звані носогрійки (від ніс гріти – авт.) або люльки-буруньки, й попахуючи з них димом.

Люльки козаки робили з доброго дерева (вишні-дички або дикої

груші, що їх сила-силенна росла по балках, яругах та берегах річок і озер), а найчастіше – з глини. Люльки були коротенькими і прикрашалися орнаментом або невеличким написом. А носогрійками люльки звалися через те, що тютюн у такій короткій люлечці тлів під кінчиком носа козака, гріючи його нижню частину і, як правило, розкішні вуса. «Викопчені» у такий спосіб вуса робилися пухнастими, набували тютюнового смаку і довго пахли димом. «Люлька для козака – то найперша справа: запорожець на Великдень принесе з церкви паску, поставить її на стіл, а сам – мерщій за люльку: «А ну-те, синки, беріться за люльки, нехай паска постоїть, а поросятя (смаженої свинини – авт.) кат не візьме», – так жартівливо писав про козацькі звички Яворницький. – Люлька для запорожця – рідна сестра, люба подруга: він як сів на коня, то відразу запалить люльку та верстов із шість, а то й більше, все смалить і смалить, не

випускаючи її з рота». У запорожців, крім того, що кожен козак мав свою, осібну, люльку, була ще й «обчиська» люлька – дуже велика, всипана намистом, коштовним камінням, різними бляшками, монетами із срібла та золота, іноді з написом, як от: «Козацька люлька – добра думка».

Є така «обчиська» люлька і в Музеї запорозького козацтва, що на острові «Хортиця» у Запоріжжі. З такої люльки потягували дим ціле товариство козаків або гурт, коли обмірковували якесь важливе рішення чи замислювали виступити в похід. Проте вживання люльок і табакопаління не виключали з ужитку й нюхальних ріжків та запашного нюхального тютюну.

– Нюхарями були переважно старі діди, – зауважував Д. Яворницький, – які, уникаючи надто великої трати часу з люлькою, віддавали перевагу ріжку з тютюном. «Поки її наложиш, поки її запалиш, поки її накриєш та поки її насмокчешся, еретичної душі, а то – смик!

Утер носа та й готов!» А деякі козаки, бувало, вживали і те, й інше: «Люлька душу услаждає, а ріжок мозок прочищає».

А от як і де козаки ті ріжки з люльками зберігали і розпалювали, питаєте?

Як стверджував знатний запорожець Микита Леонтійович Корж, «всякий козак (особливо з сіроми), табунщик чи, скажімо, чабан носив через плече шкіряний гаман (торбини чотирикутної форми – авт.) з кресалом, кременем та губкою...» Більш заможні козаки, які мали шапку високу, гостру, зі смушковою околицею завширшки з четверть (свідчення заможності – авт.), зберігали курильне приладдя за околицею.

«Околиця шапки часто правила козакові за кисет чи кишеню, – писав Дмитро Яворницький, – туди він клав тютюн, кресало, люльку чи ріжок з нюхальним тютюном, особливо люльку: тільки-но витягне її з рота, відразу й затикає за околицю».

Отож так воно колись і було, що люлька в козаків – то найперша подруга й утішниця у важку годину. Наскільки вони дорожили цією річчю, розповідає Микола Гоголь на прикладі ушавленого Тараса Бульби. Попри переслідування переважаючим у силі ворогом, запорозький полковник повертає коня, аби підібрати подругу-люльку,

Люди вірили у невичерпну силу козачу, і відважні лицарі ставали їхніми героями

до якої прикипів усім серцем. Ця необачність вартує йому життя...

Інший приклад засвідчує відома від козацьких часів пісня «Ой на горі та жінці жнуть», в якій прямо говориться про те, що козак міг проміняти (обмінити – авт.) жінку на тютюн та люльку:

*«А за ними Сагайдачний,
Що проміняв жінку,
На тютюн та люльку,
Необачний».*

*«Ой вернися, Сагайдачний, –
Візьми свою жінку,
Віддай мою люльку,
Необачний».*

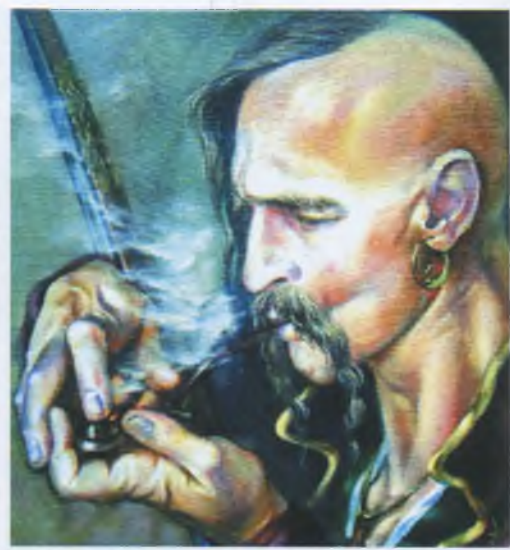
*«Та мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться».*

*«Ой хто в лісі, озовися,
Та викришеш вогню,
Та покурим люльку,
Не журися».*

І все це при тому, що жінка, а особливо жінка-мати, згадаймо Січ-Мати, Україна-Мати, козацька шабля-мати, користувалася в козацькому соціумі незмінною повагою і шаную. Отже, про що в такому разі йдеться – питає читач.

Проте подібна настороженість – лише ще одне підтвердження стереотипних уявлень сучасників про історію запорозького козацтва.

Аби «розуміти» поведінкові засади запорозького козацького війська (учасників походу,

які спостерігали за «спектаклем») і двох козаків (учасників «торгу», «спектаклю»), слід приділити увагу третьому учаснику «дійства» – безіменній і безсловесній (за сюжетом пісні) жінці, яка під час походу перебувала в козацькому таборі та була власністю (товаром і предметом обміну) Сагайдачного. Ким була ця жінка, як вона потрапила до козацького війська і чому Сагайдачний з нею «возився» та мав підтвержене в очах громади право її продати?

Відповідь на це питання дає в історичному нарисі «Жінки при Чигиринському дворі» польський історик і белетрист Йосип Ролле, який друкував в Україні свої твори під псевдонімом Д-р Антоній І. Використовуючи широке коло письмових джерел із державних і приватних архівів Волині й Поділля, дослідник виокремив факти участі (окремі сценарії) жінок у різного роду військових змаганнях XVI-XVII ст. Особливо цінними є спостереження Й. Ролле про активну діяльність жінок у походах козацького війська. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що «під час воєнних дій їм (жінкам – авт.) доводилося інколи шукати сховища в обозах і поділяти всі труднощі й тривоги мандрівного життя». Серед козацьких дружин, зауважує Й. Ролле, були «не лише місцеві за походженням, а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки». Більша частина цих жінок була захоплена козаками в полон під час походів і битв.

Жінки-полонянки, зі свідчення історика, становили для козаків своєрідний «капітал переможців, мали визначену ринкову вартість і

відігравали, так би мовити, роль грошової одиниці». Захоплених у полон жінок продавали, купували та обмінювали, не лише турки і татари, але й запорозькі козаки. Потрапляючи у власність запорожців, полонянки «часто прихилили до себе своїх суворих володарів і ставали їхніми дружинами...» Схоже на те, що згаданий вище Сагайдачний «поміняв на тютюн та люльку» не дружину, як твердить переважна більшість українських істориків, а жінку-полонянку, «воєнну здобич». Проте цілком «законна» в очах козацького товариства торговельна операція (продаж полонянки) за сюжетом пісні викликала моральний осуд (бо вчинок козака гудили) як з боку рядових козаків, учасників походу, так і – очільників козацького війська. Грамада голосом

безіменного учасника обміну дружньо вимагала відмінити його:

*Візьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!*

Однак Сагайдачний не захотів більше «возитися» (возити за собою – авт.) з полонянкою і наполіг на тому, що саме:

*Тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться!*

Схоже на те, що його рішення не припало до вподоби ані очільникові козацького підрозділу, який вів «своє військо хорошенько», ані рядовим козакам. Бо молодецьки налаштований Сагайдачний вимушений був іти не слідом за Дорошенком, не посередині (вкупі з козаками), а «позаду» козацького війська.

Люлька нарівні з волею, шаблею, Січчю та Великим Лугом стала головною ознакою козаччини, похідною родиною запорозького воїнства:

*А я бідний, безталанний:
Степ широкий – то ж мій сват,
Шабля, люлька – вся родина,
Сивий коник – то ж мій брат.*

Або ще:
*Се козак запорожець,
ні об чім не туже,
Як люлька є й тютюнець,
то йому й байдуже...*

Переважна більшість українських дослідників схиляється до того, що козаки запозичили цю шкідливу для здоров'я звичку від своїх східних сусідів (татар, турків). Табакопаління було досить широко розповсюджене в Індії та Малій Азії, звідти й запозичили козаки цю «нехитру справу» під час походів на турецькі і татарські міста, а також коли перебували у неволі. У Московській державі табакопаління з'явилося значно пізніше, ніж на Запорозжжі. Слід також додати, що козаки не тільки уміли палити тютюнець, але й вирощували його на своїх хуторах-зимівниках. Є свідчення про те, що висушеним тютюновим листям козаки успішно торгували з кримськими татарами, турецькими і волоськими (молдавськими – авт.) купцями.

По селах Нижньої Наддніпрянщини ще й зараз інколи вирощують листя тютюну, бо вирощений на українському чорноземі тютюнець та ще й напханий у глиняну люльку, кажуть, набагато смачніший за всі оті заокеанські «вінстони» та «пел меди». Сам, правда, не куштував, брехати не буду, а от люди кажуть... А не куштував, бо палити так і не привчився, хоч і давнього козацького роду.

Олекса КРИВОШИЙ,
кандидат історичних наук,
фото Сергія Лаврова

**Старший науковий співробітник відділу фондів
Національного заповідника «Хортиця»
Тетяна Шелеметьєва тримає унікальну
«обчиську» люльку, яка використовувалася
козаками на радах**

